

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СЛАВУТЧИНИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)

Роботу виконав:

Риголь Любомир Анатолійович,
ліцеїст 45 групи
Славутського обласного
спеціалізованого ліцею-інтернату
поглибленої підготовки учнів у галузі науки,
Хмельницька область

Керівник роботи:

Гринько Андрій Іванович,
вчитель історії та правознавства

Зміст

Вступ.

Розділ 1. Євреї міста та району напередодні Великої Вітчизняної війни:
загальна характеристика становища.

Розділ 2. Винищення євреїв м. Славута фашистськими окупантами.

Розділ 3. Голокост у селах Славутського району.

Висновки.

Список використаних джерел та літератури.

Додатки.

На конкурсі робота зайняла 2 місце.

Вступ

В нас клятва єдина і воля єдина,
Єдиний в нас клич і порив.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!
М. Бажан¹

Проходять роки, десятиліття, але пам'ять про минулу війну, біль старих ран залишається. На території нашого краю можемо знайти не одне свідчення перебування фашистських загарбників, а сотні тисяч людей живуть надією дізнатися про долю своїх рідних більше, ніж у казенній жорсткій формулі – «пропав безвісти» чи то «подальша доля невідома».

Тема Голокосту на Славутчині в краєзнавчій літературі висвітлювалась у незначному обсязі, а дослідження носили переважно публіцистичний характер. На жаль, досі немає точної цифри втрат осіб єврейської національності, що потрапили до німецької «машини смерті», яка частина з них була вбита, померла від голоду та інфекційних хвороб, і хто загинув під час перевезень та піших переходів.

Фашисти, відчуваючи свій неминучий кінець, як правило, знищували всю документацію таборів та гетто. І тому дуже мало лишилося даних про жертви. Їх зберегли у своїх споминах тільки ті, кому вдалося вижити.

Всієї правди про будь-яку війну не знає ніхто. Ні учасники, ні жертви, ні дослідники ніколи не складуть єдиної і повної картини подій. Для всіх нас війна – вічна у незгасній пам'яті. Адже пам'ять – частина духовного життя народу, його найсвятіша істина. Народ, осяяний історичною пам'яттю, – нездоланний. Той, хто пам'ятає, завжди сильніший, бо озброєний досвідом минулого. Досвідом боротьби і подоланням труднощів, самозречення і відданості, мужності і непокори. Ми мусимо знати і не забувати ціну війни і перемоги.

Актуальність дослідження визначається таким чином, що вивчення становища єврейського населення Славутчини в роки війни є важливим завданням історичної науки, бо саме після розкриття цієї теми ми зможемо говорити про більш точну цифру загиблих євреїв на території нашого краю у Великій Вітчизняній війні, проаналізувати причини нелюдського ставлення фашистів до євреїв, висвітлити факти знущання фашистів у Славутському гетто. Звернення до цієї проблеми, враховуючи реалії сучасної епохи, є спробою по-новому підійти до методів, форм і наслідків окупаційного режиму нацистської Німеччини на теренах м. Славути та Славутського району щодо єврейського населення.

¹ Бажан М.П. Вибране: Вірші та поеми / Упоряд. і вступ. Стаття П.Д. Моргаєнка. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 81.

Історія Голокосту в нашому краї загалом вивчена ще недостатньо. Потребують опрацювання численні архівні та музейні матеріали, бібліотечні джерела та преса, до яких ще не звертався жоден дослідник.

Об'єктом дослідження є єврейське населення Славутчини періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.).

Предмет дослідження. Історія створення та функціонування Славутського гетто, становище євреїв регіону та наслідки окупаційної політики для цієї групи населення.

Хронологічні межі роботи. Нижня часова рамка збігається з 1941 р. (з нападом Німеччини на СРСР), верхня межа пов'язана з визволенням території України від німецько-фашистських загарбників.

Географічні межі. В роботі розглядається політика німецької окупаційної влади на території сучасного м. Славута та Славутського району.

Мета дослідження. На основі історичної літератури, музейних матеріалів, тогочасної преси, спогадів очевидців висвітлити політику, яку провели фашисти стосовно євреїв на території Славутчини.

Завдання роботи можна сформулювати такі:

1. Виявити, з'ясувати й узагальнити джерельні матеріали.
2. З'ясувати становище єврейського населення Славутчини напередодні війни.
3. Визначити особливості фашистського окупаційного режиму для єврейського населення регіону.
4. Дослідити регіональні особливості геноциду єврейського населення на території міста та району, зіставити їх із загальними тенденціями, характерними для реалізації політики Голокосту в окупованій Україні.
5. Визначити причини, які сприяли нелюдському ставленню до єврейського народу так званих «неєврейських національностей» і, навпаки, осіб, які сприяли їх порятунку під час окупації.
6. З'ясувати кількість жертв політики Голокосту на Славутчині, демографічні наслідки.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, науковості та об'єктивності. З метою розв'язання дослідницьких завдань використано системно-структурний, проблемно-хронологічний і порівняльний методи, які дали найкращі можливості для досягнення поставленої мети і завдань.

Новизна дослідження полягає в тому, що у ньому вперше в історіографії України:

- комплексно вивчається становище єврейського населення, рухи опору та наслідки політики Голокосту на території такого регіону, як Славутчина;
- у науковий обіг введено музейні документи, які не використовувалися досі науковцями;

- особлива увага приділена Славутському гетто як одному з найбільших на території Хмельниччини, окупованій фашистськими загарбниками;
- визначено специфічні особливості та загальні закономірності нищення єврейського населення в концтаборах та гетто.

Джерельна база. У роботі використано ряд неопублікованих джерел. До них належать документи фондів Славутського державного історичного музею (далі – СДІМ): спогади в'язнів «Гросслазарету», листи, звіти комісії по обстеженню території, що була окупована фашистськими загарбниками, спогади очевидців.

З опублікованих джерел на увагу заслуговують: «Поділля у Великій вітчизняній війні (1941 – 1945)»¹, «Книга Памяті України»² та ін.

Цінним джерелом є періодична преса тих років: газети «Радянське Поділля» та «Правда» періоду 1941–1945 рр.

На цьому етапі для кожного дослідника незамінним джерелом мусять виступати ресурси всесвітньої мережі Інтернет. У дослідженні використано джерела сайтів: <http://uk.wikipedia.org.ua>, www.myslenedrevo.com.ua, www.holocaust.kiev.ua та ін.

Історіографічний огляд. Наукову літературу, яка стосується досліджуваної проблеми, умовно можна поділити на дві групи. До першої належать загальні праці з проблем історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн. За останні роки кількість праць названої проблематики неухильно зростає. Серед дослідників слід виділити таких, як В.І. Семененко, Л.А. Радченко³, М.І. Семиряга⁴. Серед спеціальних досліджень проблеми Голокосту на Славутчині слід відзначити праці Ковальчука С., Фрідмана А.⁵, Ковальчука С.Ф., Ковальчук А.М.⁶, Шевченка М.⁷ та цілого ряду інших істориків та краєзнавців.

Однак ця література не охоплює проблему в цілому, і, загалом, мало відомостей і досі про частину родин євреїв Славутського району, що загинули. Досить бідні дані про осіб, які рятували єврейські сім'ї, в більшості випадків ці особи відомі лише самим врятованим.

¹ Поділля у Великій вітчизняній війні (1941 – 1945): Збірник документів. – Львів: Каменяр, 1989. – 451 с.

² Книга Пам'яті України. Хмельницька область: Історико-меморіальне видання в 10 т. – Т. 7. Славутський, Староконстянтинівський р-ни. – Хмельницький: Поділля, 1996. – 768 с.

³ Семененко В.І., Радченко Л.А. Великая Отечественная война: как это было... – Харьков; Белгород: Б.В., 2008. – 416 с.

⁴ Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и её крах. – М.: Юридическая литература, 1991. – 200 с.

⁵ Ковальчук С., Фрідман А. Шалом, славутчани. – Славута: Б.В., 2001. – 125 с.

⁶ Ковальчук С., Ковальчук А. Славута: минуле і сучасне. – К.: ВАТ «Видавництво Київська правда», 2003. – 268 с.

⁷ Шевченко М. Мартиролог «Гросслазарету» м. Славута: пошук загиблих воїнів продовжується // Голос України. – 2005. – № 64. – 23 грудня. – С. 4.

Практичне значення. Проведене дослідження дозволяє зрозуміти і осмислити окупаційну політику нацистів на території Славутчини, процеси, які її характеризували. Матеріали дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення проблем Великої Вітчизняної війни, Голокосту, написання на їх основі історичних праць, статей, рефератів, а також для використання у шкільному курсі на уроках при вивченні Новітньої історії України в 11 класі тощо.

Структура роботи. Дослідження побудовано за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, основної частини (3-х розділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Повний обсяг роботи складає 37 сторінок тексту. Список використаних джерел та літератури займає 2 сторінки тексту, додатки – 9 сторінок.

Розділ 1. Євреї міста та району напередодні Великої Вітчизняної війни: загальна характеристика становища

Віками, аж до лихоліття 1941-1942 рр., єврейські родини проживали майже в кожному селі Славутського району та м. Славута. Найбільше – в селах Старий Кривин, Довжки, Манятин, а Красностав, Киликиїв, Ганнопіль і Берездів взагалі були єврейськими містечками. В цих населених пунктах, як і у Славуті, більшу частину жителів складали євреї. З 7398 жителів Славуті у 1892 році єврейське населення становило 4000 осіб.

Кількість єврейських сімей у селах Ганнопільського району, який пізніше увійшов до складу Славутського, у 1927 році характеризується даними, наведеними в додатку А.

У 1932 році на території сучасного Славутського району проживало 100 499 осіб, у тому числі євреїв – 9332, з них у сільській місцевості – 4437.

У Славуті з 1754 року діяла відома на Волині хасидська друкарня з випуску релігійної літератури.

Про широке заселення нашого краю у XVIII столітті євреями свідчить факт, що в містечко Ганнопіль після 1760 року перемістився центр однієї з релігійних течій в іудаїзмі – хасидизму. Ця течія народилася на Поділлі і широко поширилася на Волині, вона відображала інтереси бідняцьких єврейських верств сільського населення. І сьогодні могила місцевого цадика Дов Бера (1704–1772 рр.) на сільському єврейському цвинтарі є місцем паломництва хасидів світу.

У місті Славуті у XIX столітті існувала релігійна школа – хедер, де єврейські діти оволодівали основами іудаїзму. У 1933 – 1934 роках з п'яти шкіл міста три були єврейськими. Існували єврейські школи в 1932 – 1938 роках у селах Ганнопіль, Берездів, Красностав і Киликиїв¹.

¹ Ковальчук С., Фрідман А. Назав. Праця. – С. 7–8.

У 30-х роках у Славуті при індустріальному технікумі і вечірній школі існували єврейські відділення, діяла єврейська профшкола. В період колективізації в селах Ганнопіль і Берездів були створені єврейські колгоспи.

Єврейські діти навчалися не лише в єврейських школах міста. У школі по вул. Енгельса, 5, у 1928 – 1929 навчальному році навчалось українців – 104, росіян – 4, євреїв – 31, поляків – 12, чехів – 3.

З 1929 по 1931 рік у м. Славуті діяло 5 шкіл, з них по одній українській і польській та три єврейських школи¹.

В єврейській семирічці в 1929 – 1932 рр. навчався майбутній Герой Радянського Союзу Л.Х. Паперник (див. додаток Б). Лазар Хаїмович Паперник народився 1 вересня 1918 року в м. Славута, закінчив 7 класів у 1932 році, у вересні 1932 року поступив на навчання у школу фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) в м. Москві, здобув професію годинникаря. Працював на заводах Москви токарем, наладчиком станків, начальником цеху. Займався парашутним, стрільцьким спортом, навчався на курсах льотчиків-планеристів. Добровольцем пішов на фронт. У липні 1941 року був зачислений у роту другого мотострільцького полку окремої бригади особливого призначення військ НКВС. Групи особливого призначення взаємодіяли з партизанами, підривали ворожі ешелони, знищували військові бази, громили штаби та вузли зв'язку противника. Загін особливого призначення у кількості 27 бійців, в якому Л.Х. Паперник був на посаді заступника комісара загону, в ніч з 22 на 23 січня 1942 року одержав завдання вибити ворога з села Хлудієво, де перебувало понад 400 фашистів з військовою технікою. Воїни Червоної армії в результаті раптового нападу звільнили значну частину села, а з настанням дня розгорівся нерівний бій. Воїни попали в оточення, відхід був неможливий. Командир і комісар були важко поранені, Л.Х. Паперник взяв командування на себе. Залишившись один, він відбивався до останнього патрона, після чого підірвав себе і ворогів гранатою. Ворог у цьому бою зазнав великих втрат у живій силі. Довідку про подвиг славутчанина підписав Г.К. Жуков.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21.07.1942 р. Л.Х. Паперник нагороджений званням Героя Радянського Союзу посмертно².

У 30-ті роки чимало євреїв міста займалися кустарним промислом, торгівлею і на цій основі були позбавлені виборчих прав.

Практично на кожному засіданні виконкому Славутської селищної ради розглядалися десятки заяв євреїв про поновлення їх у правах голосу. В більшості випадків права не поновлювалися.

¹ Ковальчук С. Славутські сторінки до Чорної книги // Трудівник Полісся. – 1990. – № 68. – 15 серпня. – С. 4.

² Гордость и слава Подолии: Очерки о героях Советского Союза – уроженцах Хмельницкой области / Сост. М.Е. Макухин. – Львов: Каменяр, 1985. – С.178.

У 1935 році посилились репресії щодо релігійних конфесій. У вересні Президія селищної ради прийняла постанову про закриття трьох єврейських молитовних будинків і костюлу та про передачу цих приміщень іншим установам та організаціям міста. Так, молитовний будинок по вул. Горинській, що мав назву Новомістна синагога, передано під районну бібліотеку, у Великій синагозі по провулку Шкільному, 1, відкрили Будинок оборони, а в Козацькій синагозі по вул. Держинського розмістили краєзнавчий музей (див. додаток Г). Для задоволення потреб віруючих євреїв у місті залишилося три діючі синагоги, які розміщувалися за адресами: вул. Заводпромислова, 80, Держинського, 16, і провулок Шкільний, 2.

У селах Красностав і Ганнопіль напередодні війни існували єврейські сільські ради. Завдяки своїй згуртованості і взаємній підтримці євреї району мало постраждали в роки Голодомору, але їх не обминули репресії 1937–1939 рр. Найчисленніша єврейська громада в Славуті була у 1933 р.

Дані за 1928–1933 роки про населення міста Славута наведено в додатку В.

Таким чином, як бачимо, єврейське населення було тісно пов'язане з нашим регіоном. Це доводять статистичні дані про кількість населення в місті та районі, бачимо, що вона була значною. Євреї посідали провідне місце у торгівлі, медицині, освіті, ремісничих спеціальностях. Серед них славилися чоботарі, кравці, шевці (це оцінили навіть фашисти, адже люди, які мали вказані професії, підлягали винищенню в останню чергу).

Євреї у 30-х роках зазнали таких самих утисків з боку радянської влади, як і українці. Їх не оминули репресії 30-х років, переслідування за релігійним та класовим принципом.

Розділ 2. Винищення євреїв м. Славута фашистськими окупантами

З початком Великої Вітчизняної війни певна кількість єврейських сімей Славuti встигла евакуюватись вглиб території країни, але більша частина євреїв міста опинилась на окупованій території. Вже 4 липня 1941 р. фашисти увірвалися до Славuti. Саме тоді населення міста ознайомиться з близькою ідеологією, яку проповідували найбільш агресивні та реакційні сили будь-якого суспільства, поєднану з ненавистю до інших народів і рас, застосуванням крайніх форм насильства аж до фізичного знищення¹. Окупаційна влада негайно приступила до встановлення «нового порядку». У місті вже в липні було створено районну і міську управи, військову комендатуру, районну поліцію, так званий «жидівський комітет». Наказом військового коменданта міста від 24 липня встановлювалися такі поліцейські години:

¹ Ковальчук С. Міжнародний меморіал жертвам війни // Пульс. – 2007. – № 132. – 11 жовтня. – С. 5.

- а) для українців – від 6 до 21 години (за німецьким часом);
- б) для євреїв і поляків – від 6 до 20 години.

Усім євреям наказувалось «носити на правому рамені білу опаску із блакитною зіркою Давида». За невиконання цих наказів кожен підлягав військовому суду.

Протягом десяти днів з 8 по 18 серпня 1941 року міська управа провела детальний перепис населення міста. Дані про євреїв були винесені в окремий список, в якому числилось 1390 осіб від немовлят до людей похилого віку. Фашисти ретельно збирали буквально всі дані про єврейське населення Славуті, зокрема: місце проживання, власник будинку, звідкіль і коли прибув у Славуту, з якого часу живе за останньою адресою, національність, місце роботи, місце і рік народження, родинний стан до голови двору, фах, професія, працездатність, стать, належність до партії чи комсомолу. Таких, що належать до комуністів чи комсомольців, у списках не значиться. Це пояснюється двома причинами: комусь вдалося приховати свою належність до цих організацій, а інші уже в липні 1941 року були розстріляні (див. додаток 3). Згідно з актом державної комісії, у Славуті розстріляно за неповними даними понад 800 мирних громадян, не враховуючи масових розстрілів євреїв у 1942 році¹. Лікар Войцешук Г.О., яка підписала у 1944 році акт державної комісії про злодіяння фашистів у місті, згадує, що комісія виявила в лісі між військовою частиною і дорогою на Цвітоху братську могилу, в якій знаходилось багато розстріляних славутчан, у тому числі гр. Меламеда, в одязі якого зберігся паспорт. Згаданий вище список євреїв є фактично списком смертників, адже важко уявити, щоб комусь із зареєстрованих вдалося вижити після масового розстрілу євреїв міста і району на околиці Славуті в червні 1942 року².

Зі спогадів Леоніда Олексійовича Шаталова: «Я народився у 1939 році, 27 травня. Мати моя за національністю єврейка, а батько – росіянин. Коли почалася війна, ми не змогли евакуюватися через те, що я був хворий. Прийшли в Славуту німці. Як розповів мені батько, спочатку фашисти грали у гуманність. Не відразу вони розстрілювали у нашому місті євреїв. На перших порах використовували їх за спеціальністю. Особливо кравців, шевців. Та згодом усі в Славуті дізналися, що будуть розстрілювати євреїв. Батькові вдалося дістати на ім'я матері документи і відправити її в Рівне, а я тим часом залишився з батьком. Але у Рівному сусідка, де проживала мати, сказала, щоб вона там не жила. І мати змушена була з Рівного йти в Славуту»³.

¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 364. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 1-5.

² Ковальчук С. Славутські сторінки до Чорної книги // Трудівник Полісся. – 1990. – № 68. – 15 серпня. – С.4.

³ Фонди СДІМ. Спогади Шаталова Л.О.

Окупаційна влада проводила масові побори з єврейського населення Славути, про що свідчить постанова Славутської районної управи від 22 серпня 1941 року:

Для приведення м. Славути в належний стан, ліквідації наслідків руйнування та пуску підприємств, районна управа постановляє:

1. Накласти на жидівське населення м. Славута контрибуцію в розмірі 20 тис. крб.
2. Накладену контрибуцію здати до 30.08.1941 р.
3. Контрибуцію мусить зібрати та здати до управи жидівський комітет, на якого покладається вся відповідальність за здачу повної суми контрибуції у визначений термін.

Голова управи Матеюк
Секретар Качурівський¹

Але найстрашніше чекало євреїв Славутчини попереду. До березня 1942 року частину території Славути, де жили євреї, в районі вулиць Володарського, Революції і Б. Хмельницького було обнесено колючим дротом. Фашисти створили концентраційний табір для єврейського населення – гетто. У холодний день 2 березня 1942 р. поліцаї і жандарми привезли і пригнали сюди першу групу євреїв із сіл району².

Учасниця партизанського руху на Славутчині, ветеран педагогічної праці, нині жителька м. Хмельницького Малійська Софія Йосипівна, яка до війни проживала у с. Довжки Славутського району, згадує:

«Моя чисельна родина, як і багато інших єврейських сімей, з осені 1941 року перебувала у єврейському таборі в с. Ганнопіль.

Виганяти людей з хат почали вдосвіта 2.03.42 р., і люди різного віку: малі діти, старенькі, підлітки, жінки, чоловіки, матері з немовлятами, каліки йшли в невідомість.

Гнали нас пішки, стариків і калік везли на підводах, жінки несли дітей. Люди могли взяти з собою маленькі ручні клунки. Була дана команда захопити з собою коштовності і гроші. Фашисти і поліцаї в цей день були особливо розлючені, з допомогою собак і автоматів вони підганяли людей, як худобу.

Знесилені і голодні, надвечір ми прибули у Славуті в район швейної фабрики і заводу мінеральних вод. Тут фашисти, як шуліки, кидались прямо до воріт і хапали свою здобич. Стали відбирати коштовності, виривати золоті зуби обценьками. Хворих, німецьких стариків, калік тягнули з натовпу до підвалу садиби, що стояла біля брами, і там розстрілювали.

¹ ДАХмО. Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 7.

² Ковальчук С., Ковальчук А. Славута: минуле і сучасне. – С. 123.

Розстрілювали і прямо на вулиці. Тут і була розстріляна моя бабуся Коган Малка Абрамівна з Довжок, Литван Рівка з Хонякова, каліка Гітля Аннопільська та багато інших стариків¹. Так продовжувалося декілька днів, адже в гетто приганяли євреїв і з решти сіл району. Живих розмістили в будинках на території гетто. В кожній хаті було так тісно, що не було де сісти, лягти спати».

У гетто з часу його заснування попали ті єврейські сім'ї міста, які проживали на цій території. Інших славутчан така доля чекала згодом.

За огорожу нікого не випускали. Жителям міста під загрозою розстрілу не дозволялося надавати будь-яку допомогу євреям. Людей в гетто чекала голодна смерть. Весною їли траву, почалися хвороби. Підлітки, переборюючи страх, вибиралися за колючий дріт і просили їжу².

Згадує П.В. Сокол: «Я йшов з базару і побачив єврейських хлопчиків, двом по років 10 і одному років 13. Вони випросили у людей хліба на базарі і поверталися до своїх рідних за дріт. У цей час появилася німецький жандарм і став бігати за хлопчиками. Нещасні, відчуваючи свою смерть, плакали. Двом вдалось перелізти під огорожею і втекти, а старшенький не встиг. Тримаючи кусень хліба в руках, він став проситись у жандарма. Той схопив при людях дитину, підняв, вистрілив у потилицю і кинув хлопчика у калюжу»³.

Чергова акція окупаційної влади чекала на євреїв у травні 1942 року, коли у місті з'явилася «Відозва до єврейського населення міста Славутини». До речі, в офіційних документах Славутської районної управи всюди писалось «жид», а відозва адресована «євреям». Ось текст цієї зловісної відозви:

«В останні дні були випадки актів насильства по відношенню до єврейського населення з боку неєвреїв. Попередження таких випадків і в майбутньому не може бути гарантованим, поки єврейське населення буде розкидане по території всього міста. Німецькі і поліцейські органи, які по можливості протидіяли цим насильствам, не бачать, однак, іншої можливості недопущення таких випадків, як концентрація всіх перебуваючих в Славутині євреїв в окремому районі міста.

Всі євреї міста будуть через це в суботу 13 травня 1942 року переведені в окремий район, де вони будуть захищені від ворожих актів. Для проведення в життя цього заходу, всі євреї обох статей і всіх віків повинні з'явитись в суботу 13 травня 1942 року о 8 годині ранку на відповідні збірні пункти.

Всі євреї при собі повинні мати свої документи і здати на збірних пунктах ключі зайнятих до цих пір ними квартир. До ключів повинен бути дротом або шнурком прироблений картонний ярлик, що містить ім'я, прізвище і точну

¹ Фонди СДІМ. Спогади Малійської Софії Йосипівни.

² Сапожнік О. Сторінками історії рідного краю // Славутчина. – 1998. – № 23. – 27 квітня. – С. 3.

³ Там само. Спогади Сокола П.В.

адресу власника квартири. Євреям рекомендується взяти з собою коштовності і наявні гроші, за бажанням можна взяти необхідну для зручності на новому місці проживання ручну кладь.

Безперешкодне проведення в життя заходу в інтересах самого єврейського населення. Штадткомендант»¹.

Важко сказати, чого у цьому зверненні більше: цинізму чи неприкритої брехні. Всіх цих людей через місяць розстріляють, але пропонують їм захист від «неєврейського населення» і вимагають не забути захопити із собою коштовності в інтересах «самого єврейського населення».

27 червня 1942 року ще до сходу сонця фашисти і поліцаї, в тому числі доставлені з інших районів, з допомогою собак і кийків вигнали всіх, хто перебував у гетто, на площу. Людей «сортували»: чоловіків окремо, жінок окремо, матерів з грудними дітьми окремо. На території гетто неподалік брами була глибока криниця, якій судилося стати братською могилою для майже 200 маленьких дітей. Фашисти і поліцаї виривали дітей з материнських рук і живими кидали в криницю на очах їх матерів і рідних, жах обійняв усіх, хто став свідком цієї жорстокої розправи над дітьми. Свідок цих подій, С.Й. Малійська, досі не може згадувати про це спокійно, їй вчувається і сьогодні плач приречених. Для євреїв Славутчини цей акт трагедії не став останнім. На околиці міста завчасно були заготовлені ями, куди декількома колонами по 500 осіб у кожній під посиленою охороною гнали на смерть решту євреїв Славутчини. На місці розстрілу всіх примушували повністю зняти одяг, лягти в яму, після чого людей розстрілювали з автоматів і гвинтівок.

Після закінчення кривавої акції трупи сяк-так присипали піском. Прибувала нова колона приречених, і все повторювалося². Очевидці розповідають, що на місці розстрілу ще на другий день рухалася земля, адже серед тих, хто лежав у ямі, були й ті, кого смерть знайшла зразу, і ті, хто були лише поранені і вмирили пізніше. В цей трагічний для славутчан день на південній околиці міста в районі водонапірної вежі карателі знищили понад 2500 євреїв. Після обстеження могил біля водонапірної вежі радянськими воїнами, які визволяли Славуту, було виявлено, що розстріли проходили таким чином: німецькі автоматники приганяли сюди декілька сотень євреїв. На краю рову наказували зняти одяг і спуститися в яму. Приречені в траншеї самі повинні були лягати щільними рядами лицем донизу, й наступний ряд лягав на попередній, інші чекали своєї участі тут же. Солдати заганяли прикладами людей у траншею. Коли ряди з людей були викладені, лежачих «поливали» автоматними чергами. Потім все починалося спочатку. На розстріляних вкладали тим самим порядком нові жертви, і знову працювали автомати. Після розстрілу трупи засипали шаром землі в 30–40 см. Не всі люди при цьому були вбиті зразу, їх засипали

¹ ДАХМО. Ф. 364. – Оп.1. – Спр.17. – Арк. 1-3.

² Фонди СДІМ. Спогади Малійської Софії Йосипівни.

ще живими. Як страшний сон згадують жителі міста про те, що на цих могилах земля ще рухалась день-два після розстрілу¹.

Лише через півроку після визволення міста приступила до роботи державна комісія по розслідуванню злочинів фашистів у Славуті. У червні 1944 року нею складено списки загиблих від рук фашистів мирних громадян єврейської національності міста. В списках лише прізвища голів дворів і кількість загиблих членів сім'ї. Згідно з цими списками у Славуті загинуло 390 громадян. У це важко повірити. Загинуло славутчан у 6 разів більше. В одному з документів Державного архіву Хмельницької області наводиться більш ймовірна цифра – 2296². Встановлено 1595 імен загиблих³.

Після визволення міста Славуті від фашистської окупації у січні 1944 року сюди почали повертатись євреї, яким пощастило евакуюватися вглиб території країни, де вони працювали на заводах і фабриках, наближаючи перемогу над ворогом.

Уже на початку 1945 року в місті проживало 7922 громадяни, з них 2026 євреїв. У Славуті поселились єврейські сім'ї, які до війни проживали в сільській місцевості району та на інших територіях.

Отже, наведені приклади свідчать нам ще раз про страшні звірства нацистського режиму над окремою, ні в чому неповинною нацією. Місто не було великим за обсягом та кількістю населення напередодні війни, однак на Україні таких містечок були сотні і тисячі. В кожному з них були проведені схожі акції з винищення єврейської нації. В нашому місті фашистам вдалося винищити половину від усього наявного єврейського населення, інша ж половина була врятована шляхом евакуації, вступу до Червоної армії, втечею з окупованої території. Славута має і свого героя – Л.Х. Паперника, який мужньо боровся за свою Вітчизну та карав фашистів за знущання над своїм народом.

Розділ 3. Голокост у селах Славутського району

Страшна доля чекала євреїв Славутського району в роки фашистської окупації 1941 – 1942 рр. Масові розстріли мирних жителів єврейської національності почалися уже в липні 1941 року, коли було розстріляно багато євреїв, що проживали в селах району. Повністю знищено єврейське населення сіл Красностав і Киликиїв. Згодом у селах Ганнопіль і Берездів було створено гетто, куди поміщали євреїв з навколишніх сіл. У березні 1942 року всіх залишених у живих перегнали в гетто міста Славуті. Старих, німецьких знищили зразу після прибуття. Всіх інших розстріляли на околиці міста, а близько 200 немовлят кинули живими у криницю у червні 1942 року.

¹ Ковальчук С., Фрідман А. Назв. праця. – С. 31.

² ДАХмО. Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 29–44, 308–315.

³ Ковальчук С., Фрідман А. Назв. праця. – С. 32.

На території району розстріляли не тільки все єврейське населення Славутчини. На околиці села Нетішин, на Лисій горі, та неподалік річки Горинь розстріляно декілька тисяч громадян єврейської національності з міст Остріг, Ізяслав та інших місць.

Згідно з актом Державної комісії по розслідуванню злочинів фашистів, на окупованій території Славутчини розстріляно близько 12 тисяч мирних громадян єврейської національності¹.

В пам'ять про ці жертви в Єрусалимі встановлено дошку, на якій викарбовано назви колишніх єврейських містечок Славутчини: Ганнопіль, Берездів і Славута.

Через кілька днів після прибуття євреїв району до славутського гетто, їх, осіб 500, було відігнано в Берездів. Там завчасно були створені кошари, куди помістили прибулих. Через два дні відібрали чоловік 300 і погнали в Печиводи добувати камінь у кар'єрі. Жили люди в клубі, спали на соломі, було так тісно, що не можна було простягнути ноги, їсти давали гнилу картоплю і воду. Від такої їжі люди почали хворіти, і при цьому їм треба було важко працювати під крики «шнель» і удари палок. Багато не витримувало таких знущань. Якщо хтось намагався втекти, то його і кожного десятого розстрілювали. Згодом від прибулих залишилося десь дві третини, і їх перегнали в Берездів.

Тут смертність хворих збільшилася. Крім того, було відібрано 60 чоловік і жінок для розстрілу. Їх розстріляли під цегляним муром на території старого єврейського цвинтаря в Берездіві (див. додаток Д).

З відібраної групи вдалося втекти дівчатам Крічман Соні, Коган Меклесі і Малійській Софії. Дівчата приєдналися до своїх у кошарі.

У другій половині червня гітлерівці і поліцаї погнали євреїв назад у Славуту. Шлях проходив через села Дяків, Жуків. По дорозі людей, які не могли йти, вбивали на місці. Так під жуківським лісом було вбито 7 чоловіків.

Евакуюючись у тил встигли одиниці населення району. Під окупацією опинилося майже дві тисячі жителів Берездова, в тому числі понад 600 громадян єврейської національності. З перших днів окупації фашистські каральні загони і місцева поліція розпочали масові акції розстрілу євреїв, пограбування їх майна. 26 і 27 липня 1941 р. фашисти на автомашинах вивозили подалі від села на розстріл євреїв. Першими жертвами стали працездатні чоловіки і жінки.

Пригадує житель села Дяків Славутського району, Семенюк Василь Минович, 1930 року народження. «Літом 1941 року я з іншими хлопцями пас корів в урочищі Бутик (між селами Дяків і Сьомаки), там росла гречка і ріпак. У день розстрілу жали ріпак, у полі було багато людей. З Берездова під'їхали

¹ Акт про розслідування злочинів фашистів на окупованій території // Радянське Поділля. – 1944. – № 74 (8 серпня). – С. 6.

машини з євреями. Я ще бачив, як висаджували євреїв з машин. Майже всі вони були з віниками. Німці наказали відійти подалі тим, хто пас корів і був у полі. Ми погнали корів додому, люди з поля також вертались у село. В селі було чути постріли і розрив гранат. Після обіду ми знову погнали корів в урочище. Я ходив дивитися на місце розстрілу. Яма з вбитими ледь була прикрита землею. Скрізь червоніла кров. На землі лежало багато віників. (Приречених заставили взяти віники нібито для того, щоб прибирати залізничну станцію у Славуті).

Місцеві жителі розповідають, що на деревах поблизу ями висіли шматки одягу від розриву гранат у ямі¹.

Місцеві жителі пам'ятають про розстріл на сільському цвинтарі поліцаєм шести єврейських дівчат, над якими перед тим поглумились.

У другій половині червня 1942 року євреїв погнали в Славуту.

Участь тих, хто опинився в гетто м. Славута, відома: фашисти не помилювали жодного.

На основі списків, складених сільською управою наприкінці 1941 року, а також відомостей про єврейські хати в с. Берездів станом на квітень 1942 року та актів Державної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників в с. Берездові від червня 1944 року, повідомлень родичів загиблих вдалось встановити імена 514 загиблих мирних громадян єврейської національності села Берездів. Загинуло їх значно більше – 589 осіб. Згідно з актом Державної комісії у єврейського населення с. Берездів фашистами пограбовано, викрадено, знищено майна і худоби на суму 3 704 365 крб., з них зібрано контрибуції на суму 140 075 крб.²

Містечко Ганнопіль було окуповане фашистами на початку липня 1941 року. Нова влада швидко набрала поліцаїв з місцевих жителів, повсюдно встановлювала «німецький порядок». Очолив поліцію місцевий німець Зачик, що працював на спиртзаводі. Фашисти не забарилися розпочати розправу над єврейським населенням містечка. Пройшло декілька днів з часу окупації, як німці і поліцаї відібрали групу євреїв-чоловіків середнього віку, вивели їх на поле в напрямку села Рівки і там розстріляли. Згадує жителька села Рудь А.М.: «Я пасла свині за селом. Бачила, як гнали євреїв, їх було чоловік 20. За селом у рові їх розстріляли.

Під вечір односельці підводами везли вбитих у село. Вони були накриті, але видно було де руку, де ногу, що звисали з підвід. Це, можливо, єдиний випадок, коли фашисти дозволили родичам поховати вбитих на цвинтарі. В останні дні липня в Ганнополі було вчинено нову криваву акцію над єврейським населенням, євреїв-чоловіків примусили копати три ями. (Це відбува-

¹ Фонди СДМ. Спогади Семенка В.М.

² Акт про розслідування злочинів фашистів на окупованій території. – С. 6.

лось у кар'єрі цегельного заводу на околиці села, поряд з лікарнею). Розстрілювали по 15 чоловік, німців для розстрілу в строю також стояло 15.

Остання група євреїв стала тікати в поле, розбіглася, їх постріляли і знесли в яму¹. Після війни останки розстріляних перезахоронили на єврейському цвинтарі села, на братській могилі встановили обеліск.

У перші дні окупації сільська управа Ганнополя зобов'язала всіх євреїв нашити на верхній одяг жовті шестикутні зірки Давида, щоб легко можна було відрізнити єврея від неєврея. Поліцаї забороняли українцям і полякам спілкуватися з євреями.

Славутська районна управа постановила: 6 вересня 1941 року накласти на єврейське населення Ганнополя контрибуцію в сумі 80 тис. крб. Восени 1941 року в селі Ганнопіль фашисти обладнали єврейське гетто на території компактного проживання євреїв. Сюди доставили сім'ї із сіл В. Скнит, М. Скнит та інших. З села Довжки пригнали 16 осіб. Згадує Рудь А.М.: «До мами підходили єврейські дівчата з гетто, просили хліба і сала, казали, що в гетто більше не повернуться, будуть тікати». Жителі села пам'ятають Соню Бідер, яка втекла з гетто і переховувалась у Ріпи Параски і Ріпи Марка. Привела її в цю сім'ю Добринчук М.Ф. Ризикуючи власним життям, українська сім'я врятувала дівчинку. Бідер-Кічмар Софія Семенівна вступила у партизанський загін ім. Кармелюка. Після закінчення війни неодноразово бувала в селі Ганнопіль, провідувала могилу своєї рятівниці. Холодного березневого дня 1942 року всіх євреїв з Ганнополя відправили у Славутське гетто. Основна маса людей йшла пішки, матері несли маленьких дітей. Дозволено було взяти з собою коштовності, гроші і ручні клунки. Старих і калік везли на підводах. Надвечір колона цих смертників у супроводі поліцаїв прийшла у Славуту². Дані про кількість розстріляних по дорозі різні: від 7 до 10 осіб. Всього гнали 50 осіб. Не полишали фашисти у спокої навіть мертвих. Надмогильні плити з старовинного єврейського цвинтаря розбивались і використовувалися на прокладання дороги.

Такий трагічний кінець єврейської общини села. В живих залишились одиниці. У 1944 році Державна комісія, що розслідувала злочиння фашистів на території району, склала неповний список загиблих. У списку є тільки прізвища та імена глав сімей і вказано кількість загиблих членів сім'ї. Їх по цьому списку 815 осіб. Опитуванням очевидців, родичів загиблих, по документах реєстрації новонароджених у 1921–1941 роках вдалося згодом уточнити імена 356 загиблих.

У селі Головлі перед війною проживало 5 єврейських сімей. Каральні акції проти євреїв розпочалися десь через місяць після окупації. Спочатку в село

¹ Фонди СДІМ. Спогади Рудь А.М.

² Там само.

прибула автомашина з карателями, які забрали 9 осіб дорослих і підлітків, вивезли на Рівненщину, де і розстріляли. Місце розстрілу невідоме. Таких каральних акцій було всього 3. Загибло 15 осіб.

У с. Довжки до війни проживало декілька сімей. Усіх їх було забрано до Славутського та Ганнопільського гетто.

Чи не найтрагічніша доля спіткала євреїв містечка Красностав. 7 серпня 1941 р. у селі з'явився каральний загін. На базарну площу зібрали 47 євреїв середнього і старшого віку, вивезли в ліс за два десятка кілометрів і розстріляли. Лише в 50-х роках їх останки були перезахоронені на єврейському цвинтарі у Славуті. Через декілька днів велику групу дівчат-єврейок забрали у Берездів для роботи в солдатській їдальні. У Красностав вони не повернулися. Їх, як і жителів Берездова, відвезли у гетто Славуті, а пізніше розстріляли¹.

Це був лише початок злодіянь фашистів над єврейським населенням містечка. Трагедія розігралася 31 серпня 1941 року. Зранку поліцаї з Красностава, Берездова та з навколишніх сіл оточили містечко, сюди на автомашинах прибув німецький каральний загін. Фашисти і поліцаї вривалися у єврейські будинки і всіх виганяли на базарну площу. Поліцаї нищили по горищах і городах, шукаючи тих, хто намагався заховатися. Непокірних розстрілювали на місці. Сховатися вдалося одиницям, їх виловили пізніше і розстріляли на єврейському цвинтарі (Шойхет І., Харбаш Б., Кельріх В., Гольберг Б., Холостой Л.).

Вся площа біля комендатури була заповнена людьми, поліцаї оточили натовп, нікого не випускали. Дехто з євреїв просився вийти з натовпу набрати води, але ніхто не реагував на прохання.

За командою німецькі карателі з собаками та поліцаї почали гнати людей у напрямку Шепетівки. По дорозі смерті рушила колона людей, в якій йшли старі люди, матері несли грудних дітей, йшли вагітні жінки та підлітки. Їм було сказано, що з Шепетівки їх поїздом відправлять в Одесу, а звідти – кораблем у Палестину. Проте сподіванням прийшов кінець, коли колону приречених повернули в сторону лісу, що між Красноставом і Гутою. Почалась паніка, люди стали плакати, євреї зрозуміли, що їх обманули. Карателі окриками і прикладами заставили людей продовжувати прямувати на лісну галявину в урочище Макарьсько, де завчасно була приготовлена велика яма. Викопали цю яму місцеві жителі за командою старости містечка Вознюка. Про це пізніше розповідав своєму внуку Степану Бойку Іванюк Семен, якому теж довелося копати цю могилу для сотень невинних².

У той день загинуло все єврейське населення Красностава. Згідно з актом державної комісії, фашисти знищили 957 євреїв містечка.

¹ Ковальчук С., Фрідман А. Назв. праця. – С. 92–95.

² Федорчук О. Трагедія нашого села // Трудівник Полісся. – 1998. – № 56. – 14 серпня. – С. 4.

С. Кутки. У селі пам'ятають, як фашисти знищили дві єврейські сім'ї, які проживали тут. Загинув сільський поштар Гілерман Йосько Зельманович, 1898 року народження, його дружина Гілерман Малка Лейбівна, 1904 року народження, їх дочка Гілерман Клара Йосипівна, 1936 року народження, і ще одна дитина цієї сім'ї.

Загинула також Рубенштейн Миндзя Лейбівна, 1908 року народження, її дочка Фріма, 1936 року народження, і ще одна дитина. Їх розстріляли у селі.

Село Лисиче. Перед війною тут проживала єврейська сім'я Резніків і Парфімчуків: українець Парфімчук І. Т. і його дружина єврейка Парфімчук Марія Борисівна, 1910 року народження. Її і двоє дітей, у тому числі Жанну, що народилася 04.08.1938 року, фашисти розстріляли у селі. Сестри Резнік Мунька Срулівна і Резнік Рухля Срулівна, їх брат Резнік Шмулик Срульович, 1899 року народження, загинули в Славуті у червні 1942 року.

Забираючи їх у гетто, фашисти жорстоко познущались над Шмуликом і однією із сестер. Їх прив'язали до коней і заставили бігти за кіньми. А коли ті вибилися із сил, їх волокли кіньми до села Старий Кривин. Всього по селу Лисиче загинуло 6 осіб єврейської національності.

В селі Нетішин жило 5 єврейських сімей. У перший день окупації села фашисти вивели в ліс поряд із колгоспним господарством і розстріляли Кідера Піню, Рибака Гершка і Ясіна Гершка. Всіх інших євреїв пізніше вивезли у гетто м. Славуті, де вони і загинули. Всього по селу Нетішин жертвами фашизму стало 9 осіб єврейської національності¹.

Всі дані, наведені по селах Славутського району, є неповними, обсяг дослідження не дозволяє помістити прізвища осіб, вбитих фашистськими загарбниками, не дозволяє охарактеризувати всі села Славутського району, а характеризувати було та є що. Недарма Славута, Берездів та Ганнопіль викарбувані на меморіалі жертвам фашизму в Єрусалимі.

Користуючись зведеними даними (див. додаток Е), можемо зробити висновок про кількість загиблих євреїв Славутського району – це 2720 осіб. З них встановлено імен лише 1359. Як бачимо, лише половину. Ще довгий шлях у встановленні решти імен загиблих. Місць розстрілів майже у кожному селі Славутчини було кілька, всі вони маскувалися фашистами, документація євреїв знищувалась. Єдина надія залишається на очевидців тих подій, а їх залишилось небагато.

Висновки

Славута – місто, яке якщо чимось і відмінне від інших, так це своєю красою і працьовитими людьми, а ще – трагічними подіями в роки війни, яких зазнали військовополонені і євреї.

¹ Нечипорук І. Нетішин у роки війни // Нетішинський вісник. – 2002. – № 40. – 12 червня. – С. 3.

Далеко не все сказано нащадкам про ті страшні сторінки історії краю, ще менше достовірних даних про масове знищення євреїв району, яке переважно відбулося у 1941–1942 рр.

Тільки в останні роки встановлені пам'ятники на місцях масових розстрілів єврейського населення, проте до цього часу не встановлено імен усіх жертв фашизму, не записано для історії окремі епізоди тієї страшної трагедії кількох тисяч мирних громадян Славутчини.

Це необхідно зробити хоча б тепер, адже збереглося обмаль документів про ті події, пережите стирається з людської пам'яті, а самі свідки з роками відходять у небуття або покидають наш край.

У 1944 році на основі зібраних по свіжих слідах матеріалів на звільнених від окупації територіях Радянського Союзу вийшла така книга під назвою «Чорна книга»¹. Вона відображала трагедію мільйонів людей. Керували роботою з підготовки книги письменники Ілля Еренбург і Василь Гроссман, за активної участі Єврейського Антифашистського комітету (ЕАК). А в 1948 році, коли ЕАК був закритий, книгу спіткала доля народу, про який у ній йшлося. Книгу заборонили, а наявні примірники знищили, щоб приховати правду про трагедію євреїв. Події на Славутчині 1941 – 1942 років не знайшли свого відображення на сторінках «Чорної книги», адже вона вийшла майже одночасно з моментом звільнення району з-під окупації.

З початку історії м. Славута єврейський та український народи були тісно пов'язані між собою. І зараз по місту часто зустрічаються розповіді про знаних лікарів, вчителів саме цієї національності. Славутчани згадують їх як відкритих, добродушних та чесних людей. Разом зазнали труднощів у 1932–1933 рр., разом потрапили під репресії 30-х років, однаково переслідувалися за релігійним та класовим принципом.

Місто не було великим за обсягом та кількістю населення напередодні війни, однак на Україні таких містечок були сотні. В кожному з них були проведені схожі акції з винищення єврейської нації. В нашому місті фашистам вдалося винищити половину від усього наявного єврейського населення, інша частина була врятована шляхом евакуації, вступу до Червоної армії, втечею з окупованої території. Всі решта, незважаючи на вік, рід занять, підлягали масовому винищенню. Не жаліли навіть немовлят. Про це свідчить той факт, коли нелюди вкидали до криниці, що знаходилась поблизу швейної фабрики, єврейських дітей.

На жаль, дані, наведені по селах Славутського району, є неповними, обсяг дослідження не дозволяє помістити прізвища осіб, вбитих фашистськими

¹ «Чорну книгу» дійсно готували до видання, але на останніх етапах підготовки її верстку було розсипано, друк – заборонений. Вперше її було видано в Єрусалимі 1980 р. (прим. ред.).

загарбниками, не дозволяє охарактеризувати всі села Славутського району.

Користуючись зведеними даними (див. додаток Е), можемо зробити висновок про кількість загиблих євреїв Славутського району – це 2720 осіб, та м. Славута – 2296 осіб. Разом ця цифра становить 5016 осіб. Ще довгий шлях у встановленні решти імен загиблих. Місць розстрілів майже у кожному селі Славутчини було кілька, всі вони маскувалися фашистами, документація євреїв знищувалась. Єдина надія залишається на очевидців тих подій, а їх залишилось небагато.

Досі на території нашого району лежать останки єврейських сімей, розстріляних у роки війни. Лише з поодиноких розповідей старожилів можемо дізнатися про могили під с. Комарівкою, ст. Кривин, місцевості Свіршек поблизу міста та багато-багато інших. І, напевне, в кожному селі та місті є ще люди, що можуть доповнити перелік неперепохованих загиблих. Ми ж просто змушені віддати шану загиблим та зробити все для упорядкування їх могил та місць поховань.

Список використаних джерел та літератури

1. Акт про розслідування злочинів фашистів на окупованій території // Радянське Поділля. – 1944. – № 74 (8 серпня). – С. 6.
2. Бажан М.П. Вибране: Вірші та поеми / Упоряд. і вступ. Стаття П.Д. Моргаєнка. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 81.
3. Гордость и слава Подолии: Очерки о героях Сов. Союза – уроженцах Хмельницкой области / Сост. М.Е. Макухин. – Львов: Каменяр, 1985. – 262 с.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 29–44, 308–315.
5. ДАХМО. Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 7.
6. ДАХМО. Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 15.
7. Книга Пам'яті України. Хмельницька область: Історико-меморіальне видання в 10 т. – Т. 7. Славутський, Староконстантинівський р-ни. – Хмельницький: Поділля, 1996. – 768 с.
8. Ковальчук С. Давайте встановимо істину // Трудівник Полісся. – 2000. – № 54 (18 липня). – С. 4.
9. Ковальчук С. Славутські сторінки до Чорної книги // Трудівник Полісся. – 1990. – № 68 (15 серпня). – С. 4.
10. Ковальчук С., Ковальчук А. Славута: минуле і сучасне. – К.: ВАТ «Видавництво Київська правда», 2003. – 268 с.
11. Ковальчук С., Фрідман А. Шалом, славутчани. – Славута: Б.В., 2001. – 125 с.
12. Ковальчук С. Міжнародний меморіал жертвам війни // Пульс. – 2007. – № 132 (11 жовтня). – С. 5.

13. Нечипорук І. Нетішин у роки війни // Нетішинський вісник. – 2002. – № 40 (12 червня). – С. 3.
14. Поділля у Великій вітчизняній війні (1941–1945): Збірник документів. – Львів: Каменярь, 1989. – 451 с.
15. Сапожнік О. Сторінками історії рідного краю // Славутчина. – 1998. – № 23 (27 квітня). – С. 3.
16. Семеновко В.І., Радченко Л.А. Великая Отечественная война: Как это было... – Харьков; Белгород: Б.В., 2008. – 416 с.
17. Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и её крах. – М.: Юрид. литература, 1991. – 200 с.
18. Федорчук О. Трагедія нашого села // Трудівник Полісся. – 1998. – № 56 (14 серпня). – С. 4.
19. Фонди СДІМ. Спогади Малійської Софії Йосипівни.
20. Фонди СДІМ. Спогади Шаталова Л.О.
21. Шевченко М. Мартиролог «Гросслазарету» м. Славуті: пошук загиблих воїнів продовжується // Голос України. – 2005. – № 64 (23 грудня). – С. 4.

Додатки

Додаток А

Кількість сімей у селах Ганнопільського району на 1927 р.

П.№ з/п	СЕЛО	Проживало сімей	Проживало євреїв
1	Бачманівка	1	6
2	Берездів	206	понад 1000
3	Великий Скнит	4	22
4	Великий Правутин	3	12
5	Ганнопіль	258	1313
6	Довжки	12	54
7	Досін	1	2
8	Дяків	2	11

9	Клепачі	3	12
10	Красностав	190	934
11	Киликиїв	79	360
12	Кутки	1	6
13	Лисиче	1	1
14	Манятин	4	22
15	Малий Скнит	4	13
16	Марачівка	3	13
17	Мирутин	1	8
18	Мухарів	3	19
19	Нараївка	2	9
20	Ногачівка	1	2
21	Печиводи	2	7
22	Піддубці	3	15
23	Селичів	1	11
24	Сьонаки	2	9

Джерело: Фонди СДІМ

Герой Радянського Союзу Л.Х. Паперник.

Взято: Ковальчук С. Фрідман А. Назв. праця. – С. 65.

Населення м. Славута 1928–1933 рр.

	1928	1930	1931	1932	1933
українці	3569	3681	3786	3786	3472
росіяни	1078	1094	1144	1164	1117
євреї	4701	4845	4895	4925	4684
поляки	920	1120	1190	1230	1160
інші	210	285	345	355	266

Джерело: фонди СДІМ

Додаток Г

Єврейська синагога в м. Славута.

Додаток Д

Пам'ятний знак на місці розстрілів євреїв Берездівського гетто на території єврейського кладовища.

Взято: Ковальчук С., Фрідман А. Назв. праця. – С. 67.

**Зведені дані про кількість мирних громадян єврейської національності
Славутчини, розстріляних німецько-фашистськими
загарбниками у 1941-1942 роках**

№ з/п	Населений пункт	Всього загинуло	Встанов- лено імен загиблих
1	м. Славута	2296	1595
2	с. Берездів	589	514
3	с. Великий Правутин	6	6
4	с. Великий Скнит	7	7
5	с. Волиця	6	6
6	с. Ганнопіль	815	356
7	с. Головлі	15	11
8	с. Довжки	15	15
9	с. Дяків	5	5
10	с. Клепачі	5	4
11.	с. Киликиїв	213	41
12.	с. Красностав	957	319
13.	с. Кутки	7	5
14.	с. Лисиче	9	8
15.	с. Малий Скнит	1	1
16.	с. Манятин	17	13
17.	м. Нетішин	9	9
18.	с. Ногачівка	2	2
19.	с. Пашуки	1	1
20.	с. Печиводи	11	11
21.	с. Плоска	5	3

22.	с. Ставичани	1	1
23.	с. Старий Кривин	16	13
24.	с. Стригани	2	2
25.	с. Сьомаки	5	5
26.	с. Хоняків	1	1
Всього:		5016	2954

Взято: Ковальчук С., Фрідман А. Назв. праця. – С. 110.

Додаток Ж

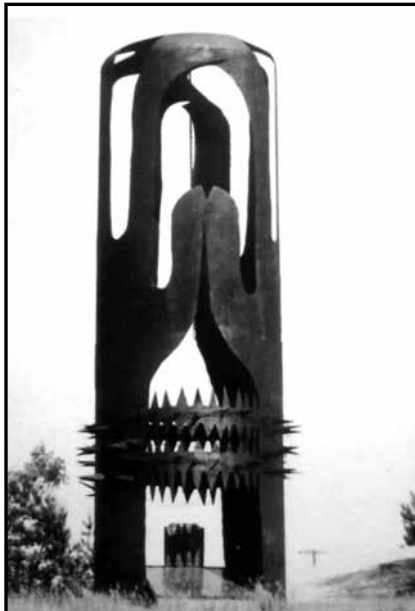
Пам'ятник на братській могилі євреїв села Красностав у лісі під селом Гута.

The image shows a handwritten census record on a grid. The title at the top reads 'Єврейське населення м. Славута по даним на 1 січня 1941 року'. A circled number '1' is in the top left. The table lists 10 individuals with their names, birth dates, and other details. The names are: 1. Зіновій Якович Савченко, 2. Давид Якович Савченко, 3. Яков Якович Савченко, 4. Давид Якович Савченко, 5. Давид Якович Савченко, 6. Давид Якович Савченко, 7. Давид Якович Савченко, 8. Давид Якович Савченко, 9. Давид Якович Савченко, 10. Давид Якович Савченко. The columns include names, birth dates, and years.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Дата народження	Стать	Вік	Релігія	Професія	Рік народження	Місце народження
1	Зіновій Якович Савченко	18.02.1888	чоловік	53	єврейська	торговець	1888	Славута
2	Давид Якович Савченко	20.02.1890	чоловік	51	єврейська	торговець	1890	Славута
3	Яков Якович Савченко	1892	чоловік	49	єврейська	торговець	1892	Славута
4	Давид Якович Савченко	1894	чоловік	47	єврейська	торговець	1894	Славута
5	Давид Якович Савченко	1896	чоловік	45	єврейська	торговець	1896	Славута
6	Давид Якович Савченко	1898	чоловік	43	єврейська	торговець	1898	Славута
7	Давид Якович Савченко	1899	чоловік	42	єврейська	торговець	1899	Славута
8	Давид Якович Савченко	1900	чоловік	41	єврейська	торговець	1900	Славута
9	Давид Якович Савченко	1901	чоловік	40	єврейська	торговець	1901	Славута
10	Давид Якович Савченко	1902	чоловік	39	єврейська	торговець	1902	Славута

Перша сторінка списку перепису єврейського населення м. Славута, проведеного в серпні 1941 р.

Взято: Ковальчук С. Давайте встановимо істину // Трудівник Полісся. – 2000. – № 54 (18 липня). – С. 4.

Пам'ятник жертвам Голокосту на полі Пам'яті м. Славута.

РЕЦЕНЗІЯ

НА КОНКУРСНУ УЧНІВСЬКУ РОБОТУ РИГОЛЯ ЛЮБОМИРА
«ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СЛАВУТЧИНИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)».

Робота Риголя Любомира «Єврейське населення Славутчини під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» є самостійним дослідженням, що базується на різноманітних джерелах – це документи фондів Славутського державного історичного музею, спогади в'язнів «Гросслазарету», листи, звіти комісії по обстеженню території, що була окупована фашистським загарбниками, спогади очевидців, які раніше не публікувалися, а також на ряді монографій. Риголь Любомир грамотно використовує джерельну базу, вдало використовує спогади сучасників подій, обґрунтовано посилається на них, правильно оформляє такі посилання.

Для роботи характерні чітка визначеність мети та правильно визначений методологічний підхід, добра структурованість, науковий стиль викладу матеріалу. Автор, спираючись на джерела, послідовно розкриває обрану тему, робить самостійні висновки.

Цікавими є матеріали, що стосуються долі єврейських громад сіл Славутського району, які узагальнені автором. У цілому історія Голокосту на Славутчині розкрита досить повно як для подібного дослідження.

Автор робить грамотні висновки, у яких простежується розуміння необхідності збереження історичної пам'яті про трагічні події Голокосту.

Зважаючи на самостійність дослідження, його гарну структурованість та якісне оформлення, рекомендую роботу Риголя Любомира «Єврейське населення Славутчини під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» із загальною оцінкою «10» за 10-бальною шкалою до участі в 9-му загальноукраїнському конкурсі учнівських робіт «Історія та уроки Голокосту».

*Олександр Войтенко,
координатор проєктів, ВА «Нова Доба»*